

BELVEDERE

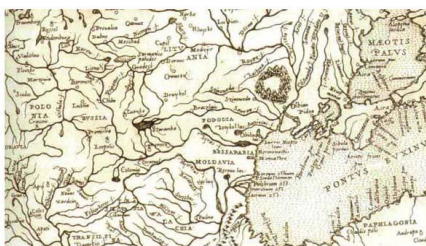
Történelem és társadalomtudományok
History and Social Sciences
www.belvedere.meridionale.hu
belvedere@jgypk.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
ISSN 1419-0222 (Nyomtatott)
ISSN 2064-5929 (Online)

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXVI. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

„...másnak e tájék mit jelent...”

FÖLDRAJZ ÉS TERMÉSZET A MAGYAR KULTÚRTÖRTÉNETBEN

'How others see this region...'
(Miklós Radnóti, How others see... Transl. Ország-Land, Thomas / Ország Tamás Ervin)

Geography and Environment in the Cultural History of Hungary

A TEMATIKUS LAPSZÁM SZERKESZTŐJE HALMÁGYI MIKLÓS

- MMXIV. ŐSZ -

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Cím / Title:

Halmokhoz fűződő történelmi és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon
Historical Legends and Superstitions about the Mounds of the Middle-Tanisza Region

Szerző / Author:

Bede, Ádám

DOI 10.1432/belv.2014.3.7

<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2014.3.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Bede, Ádám (2014): Halmokhoz fűződő történelmi és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon.
Belvedere Meridionale XXVI. 3. 104–116. pp

BEDE ÁDÁM

bedeadam@gmail.com

DOI 10.14232/belv.2014.3.7

Halmokhoz fűződő történeti és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon¹

*Még áll a domb s én állok a felett,
Játszik velem bűbájos képzelet.
(Arany János: A tetétleni halmon)*

— Historical Legends and Superstitions about the Mounds of the Middle-Transtisza Region —

Abstract The world of myths and legends about the mounds of the Great Hungarian Plain is unbelievably rich. This article discusses the ancient mounds (especially the ‘kurgans’) in the area of the Körös-Maros National Park Directorate and in the Transtisza Region of Csongrád County and in Békés County. The population of this area was always intrigued by questions about the mounds, such as what they hide inside or who they were built by. Human imagination has kept the mysterious stories alive, though many legends or details have been lost, deformed or transformed during the centuries. In spite of the fact that the oral tradition of the Ottoman era is full of mysterious elements, such as castles, tunnels, buried treasure, dragons, shaman-priests (‘táltos’) and witches, the stories were frequently based on historical facts. In the present article, the most beautiful and most interesting pieces of these myths are cited. Our aim was to present one or two examples of every myth-category, in order to give an overall picture about the folklore of the region. We quote most of these stories word for word, so as to honour the informants and the sources and to reveal the unique atmosphere of these tales.

KEYWORDS mounds, folklore, superstitions, myths, Great Hungarian Plain, local history

Hihetetlenül gazdagok az alföldi halmokhoz fűződő mondák, legendák, névmagyarázatok. A magyar nép fantáziáját ugyanis mindig izgatta, hogy mit rejtenek magukban, kik és mikor építették őket. A népi képzelet elsősorban a misztikus történeteket élte és tartja fent mind

¹ Az alábbiakban azokról a régészeti korú halmokról (elsősorban kurgánokról) lesz szó, melyek a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területén – Csongrád megye tiszántúli felén és Békés megyében – található. Az igazgatóság megbízásából 2007–2010 között katasztreztük az itt fellelhető halmokat (a felméréséről bővebben: BEDE 2009; BEDE 2010; BEDE 2011; BEDE 2012; BEDE 2014). Alföld alatt a tájföldrajzi fogalomként meghatározott Nagyalföldet értjük. A halmokról általában: DANI–HORVÁTH 2012.; BEDE 2008. 5–9., 18–20.; ECSEDY 1977.

a mai napig, bár ezek a legendák, mondarészletek az idők folyamán sokat koptak, torzultak, felejtődtek.² A török világ kora, várak, alagutak, az elásott kincs, sárkányok, táltosok meg boszorkányok a leggyakoribb szereplői e szóban átöröklött emlékeknek, melyeknek gyakran van történetileg is megfogható igazságmagjuk.³ „Szántáskor, építkezéskor vagy egyéb alkalommal felszínre vetődő őskori szerszámok, edénytöredékek és a halmokból előkerülő archeológiai leletek régi mendemondák hamvadó parazsát lobbantják lángra.”⁴

A következőkben – mint szemelvényeket – idézzük fel e mondák legszebb, legérdekesebb darabjait. Nem törekedhetünk teljességre, ennek ellenére igyekszünk minden jellemző típusból egyet-kettőt megmutatni, lehetőleg úgy, hogy a felkutatott táj egészéről képet alkothassunk. Az adatközlők és források előtt tisztelve a történetek zömét szó szerint idézzük, megpróbálva ezzel is visszaadni e „mesék” ízét és sajátos hangulatát.⁵

Külön is meg kell említenünk a Sárréteket (Nagy- és Kis-Sárretet), mely területek szóbelisége a leggazdagabb e tekintetben. Köszönhető ez elsősorban Szűcs Sándor néprajzkutató írónak, e táj szülőltének, aki gyermekkorra óta módszeresen gyűjtötte népe gazdag folklórkincsét és adta közre, mentette át mára klasszikussá vált könyveiben.⁶

A halmok keletkezését így beszéli el egy szarvasi gyűjtés. Amikor a világ teremtett, a nagy munkában „az angyalok összeszólalkoztak és megzavarták egymást. Az az angyal, akinek kötevényében volt a föld, futás közben elpotyogtatta. Ahova leesett, ott lettek a halmok”.⁷

A Tiszántúl embere leginkább a török világ időszakába teszi halmaink keletkezésének korát. Így vallanak erről a zsidányiak: a „sokat emlegetett öregek [...] egyöntetűen azt mondták, hogy ezek a halmok legnagyobbik része, meg talán mind is – török-halom. Nagyapjuktól így hallották, meg gyerekkorukban szintén öregek beszéltek el nekik, hogy a török a sok halott részére emelte ezt. [...] A sok holttestnek közös sírt ástak vagy foglyokkal ásattak”.⁸ A biharugrai nép egyenesen a „török vezérek sírhalmaként említi ezeket a dombokat”.⁹ Az óföldrői Két-halom „elnevezését még a török megszállás idejéből kapta. Abban az időben törökök hordákban jártak fosztogatni a szétszórtan élő parasztságot. A lakosság, hogy ne érje őket váratlanul egy-egy ilyen török támadás, dombokat, megfigyelő helyeket készítettek. Így alakult ki ezen a helyen összehordott földből két halom”.¹⁰ A kétegyházi két Török-halmot, a „nagy dombokat is kutatták, megállapították, hogy állítólag a legeltető pásztoroknak volt ott egy ilyen figyelődomb vagy mi. Aztán mondták, hogy a török időbe volt ilyen megfigyelő domb. Mások meg mondták, hogy temető. Temetkezési hely”.¹¹

A népi emlékezet szerint sok halmon vár vagy templom (mecset) állt, vagy alagutakon keresztül valamelyik nagyobb várral vagy épülettel vannak kapcsolatban. A bélmegyeri Mogyorósi-dombról például azt tartják, hogy „itt volt a törökök föld alatti vára, melynek volt egy bejárata, egy alagút, amely ma már be van temetve”.¹² Biharugra határában „élő hagyomány szerint a Földvár-

² BÁN 1915. 28–40., 86–93.; DIÓSZEGI et al. 1980.; BIHARI 1980. 125–134.

³ MÓDY 1975.

⁴ SZŰCS 2003. 256.

⁵ Nem célunk folklorisztikailag elemzni e történeteket, sem igazságtartalmukat vizsgálni, írásunkat inkább a nép által elbeszélte rövid gyűjteménynek szánjuk. A Békés megyei mondák kutatástörténetéről és az egyes mondatípusokról bővebb elemzést ad KRUPA ANDRÁS (KRUPA 1981. 14–29).

⁶ SZŰCS 1977; SZŰCS 1992; SZŰCS 2003; SZŰCS 2008.

⁷ SZUROMINÉ 1978. 19.

⁸ KÖRÖSMENTI NAGY 1994. 26.

⁹ KOVÁCS 1993. 8.

¹⁰ WÁGNER ÁGNES 1966. 4–5.

¹¹ KRUPA 1981. 75.

¹² SZABÓNÉ–SZABÓ 1983. 160.

1. FOTÓ ❖ *A Botos-halom képzeltbeli kincsek rejtekhelyeként Nagykararás (Békés megye) szántóföldjein uralja a sík vidéket – a szerző felvételei*

halmon egy török basának a vára volt”,¹³ de a tarhosi Vár-dombon is török vár állt.¹⁴ A muronyi Földvári-dombokon a „török időkig egy földvár állott [...], ahonnan alagút vezetett ki a csabai országútra. A vár helyén dombok maradtak, amelyeket napjainkra szinte teljesen elszántottak.”¹⁵ A nagykararási Botos-halomról „erősen tartotta magát a környék lakói közt az a szájhagyomány, hogy a török időkben a gyulai várral volt [...] összeköttetésben”.¹⁶ A sarkadkeresztúri temető is „egy olyan dombon van, és [...] alatta alagút van. És a törökök idejéből való [...] Sarkadtól vezet az az alagút. Egész Keresztúron a temetőig vezetett [...] Azért olyan magasán épült az. És ott régen egy vár is volt, talán a tetején, a temetőn, ahol van”.¹⁷

A szeghalmi Torda-halomnál a „nagy időt megéltek szerint [...] régi házhelyeket találtak. A Simándi-dombon török mecset volt, három oszlopát még sokáig lehetett látni. Körülötte török falu terült el”.¹⁸

A makói Dáli-domb tetején a középkorban templom állt és temető feküdt. „Állítólag a templom keresztjét is megtalálták, de elveszett. Néphagyomány szerint a templom alapköve is kilátszott a földből a Dálidomb tetején, de szántáskor »lesüllyesztették a földbe«, hogy a munkát ne gátolja”. A hiedelem azt tartja, ha „itt talált emberkoponyából iszik a galamb, sokat költ”.¹⁹

A vésztői Mágori-dombon a hagyomány szerint „török mecset volt [...], amelyet rabként dolgozó magyarok és foglyok építettek. Így készült a ma is meglévő pince is. A feliratokat is törökök készítették. A második dombban alagút bejáratára bukkantak, állítólag Fással van így összekötve Mágor. [...] Báthorinak a lányát a törökök elrabolták, s itt tartották fogva. Szolgált a várban egy cigányasszony, akinek a lány odaadta a gyűrűjét, hogy vigye el az apjához. Báthori sereggel jött,

¹³ MRT 6. 23.

¹⁴ SZABÓNÉ–SZABÓ 1983. 171.

¹⁵ SZABÓNÉ–SZABÓ 1983. 127.

¹⁶ BANNER 1926. 142.

¹⁷ KRUPA 1981. 73–74.

¹⁸ MIKLYA 1979. 180.

¹⁹ INCZEFI 1970. 158–159., 225.

s legyőzte a törököket. A történet más változatban is él. A dombokban kolostor állt s papok éltek benne. A fehérpapok rabolták el a lányt. Báthori legyőzte őket, s a lánya gyermekét, aki a kolostorban született, felkoncolta a papokkal együtt”.²⁰

Az egész Alföldön elterjedt a sapkával vagy kalappal, sőt hátizsákkal felhordott halom motívuma. Így például a székkutasi Öt-halmot a „háború idején a katonák sapkával hordták össze, hogy e dombok mögül tudjanak védekezni”.²¹ A Makó határán álló Fekete-halmot kalappal hordták fel. A dobozi Icce-halmot a magyar katonák a törökök ellen való védekezéshez hátizsákkal hordták össze.²²

Külön csoportot képeznek azok a mondák, melyek a harcokban, csatákban elesettekről és ezek halomba temetéséről szólnak. A Hódmezővásárhely környéki halmok – írja Pesty Frigyes 1864-es gyűjtése – „e’ vidéken történt vad táborozásoknak ’s pusztításoknak szomorú maradványai, [...] a’ magánosan állók őrállásra, a’ többi egymásmellettek pedig – külömben is behorpadt tetejűek – testrakásra emberi kéz által emeltettek”.²³ A szentesi Petrák-krónika így ír a város melletti Harc-dombok eredetéről 1861-ben: „Az 1686^{ik} Esztendőben ezen város alatt verte meg a Veteráni Császári Királyi Generális Eugen a Szegedi Törökökhöz segítségre siető Gyulai és Szarvasi várbeli Törököket mely ütközet a Dél felől való részén volt a városnak és a kik ütközetben el estek két rakásban hortak (a nagyobik Török a Kisebik Keresztények) a földel betemették a mái napig is látható ottan azon két domb forma melyet még az 1739 körül is Hartz Dombnak hivatnak”.²⁴ A kevermesi Barta-halomról így beszélnek: a „török időkben itten harcót egy Barta nevű vitéz a katonáival a törökök ellen. Mind elesetek, meghótak. Ebbe a dombba temették el valamennyit”.²⁵ Az árpádhalmi Apró-halmok mondája is hasonló. „Ilyen a vásárhelyiek által az Orosházáról Mágocsnak vivő ut mentén csinált hét domb, melyekbe a tatárok által megölt orosházaikat és a velők együtt legyilkoltakat temették, és a mely dombok a tatárjárás idejéből valók.”²⁶

2. FOTÓ „...hét halom Árpád idejében a’ hét magyar vezér sátrinak emeltetett volna, s valóban látszik is egy kiválóan nagy halom melyet Árpádénak tartanak, a’ többi hat kisebb alakú, szép rendben attól valamivel távolabb állanak...” ❖ Honfoglaló vezéreink táborát juttatja eszünkbe a népi hagyomány Árpád-halom dombját látva a Csongrád megyei Árpádhalm köztség határában

²⁰ DOMOKOS 1982. 376.

²¹ FARKAS 1976. 28.

²² KÁRNYÁCSZKI 1969. 25.

²³ PESTY 1864.

²⁴ PETRÁK-KRÓNIKA 1997. 36.

²⁵ PELLE 1981. 53.

²⁶ LICHTNER 1882. 15. sz.

A nagy háborúk idején a halmok kitűnő őrhelynek, vigyázó helynek bizonyultak, hiszen róluk be lehetett látni az egész határt, és éjszaka is egészen messzire el lehetett kémlelni. „A rét életéről mesélgető öregek sohase mulasztják el felemlegetni, hogy hajdanában, a tatárjárás idején a földönfutóvá lett népnek a sűrű nádasok rengetegei nyújtottak menedéket. A dúló-fosztó hadak hírére elhagyták falujukat, és kevés cókókjukkal a lápok szigeteire menekültek. A monda szerint a körösladányiak a határbeli halmokra vigyázókat állítottak, hogy ellenség jöttén híradással legyenek. A Györkérihalomra meg az Árkoshalom, Korhányhalom, Édeshalom tetejére rőzséből, nádkévékből nagy máglyát is raktak. Egy szép holdvilágos éjszakán sorra felgyúltak ezek, mert a nyugatról páholó szél Gyoma felől hadak morgását hozta. E jelre aztán a toronyőr félreverte a harangot, a strázsák kiáltása pedig eligazította a felriasztott népet: Ébredjetek ladányi jó magyarok, / Ránk törnek a kutyafejű tatárok!”²⁷

A „körösladányiak a határbeli halmokra vigyázókat küldtek, hogy ha ellenség mutatkozik, jó előre híradással legyenek. Látófát is állítottak a halom tetejére. Földbe ásott, magas faoszlop volt ez, két oldalán létraszerű fogakkal. Ennek a hegyéből messze el lehetett tekinteni a nádasok fölött”.²⁸ Őrhelyek a legtöbb alföldi település mellett voltak. Például a szarvasi „határbeli térségből kiemelkedő számos halmok a hajdankori háboruskodók őrhalmi voltak, honnan is ezek legnagyobbika Strázsza-halomnak neveztetik”.²⁹ De őrhely volt a gyulai Strázsza-halom,³⁰ a szentesi Vigyázó-halom,³¹ a déványai Nagy-Őr-halom vagy a füzesgyarmati Fürj-halom is.³²

A nép szerint a halmok mint kiemelkedő, központi helyek, a régi hadvezérek és uralkodók sátrainak, táborainak is helyet adtak. „Azt is mondják az öregek, hogy a legmagasabb dombok tetején volt a vezérek sátra, mert annak csak ki kellett emelkedni a többi sátor közül.”³³ Szeremlei Samu így ír az árpádalmi halmokról: „Népies, jobban mondva, tudákos eredetű hagyomány szerint mikor a hét magyar vezér a Hét-halmon sátorozott, a fővezér a Forgó-halmon ütötte fel sátrát, minthogy ez nagyobb a többi halmoknál”.³⁴ E hagyományt Pesty Frigyes 1864-es helynévgyűjtése is megőrizte. „Egykor a’ 7. magyar vezérnek táborhelye [...] történeti nevezetességéről másképen »Árpádhalm«-nak is neveztetik”; „a’ birtok keleti részén [...] 7 nagy halom szemléltető mellyektől e’ táj régi időktől fogva csak ugyan Héthalom nevet visel, ezen halmok valamikor hadjáratok alkalmával emeltettek oda, azért, hogy a vezérek e’ sik földön táborait beláthassák sátorait azokon ütven fel, a’ nép monda azt is tartja, hogy e’ hét halom Árpád idejében a’ hét magyar vezér sátrainak emeltetett volna, ’s valóban látszik is egy kiválóan nagy halom melyet Árpádénak tartanak, a’ többi 6 kisebb alakú, szép rendben attól valamivel távolabb állanak, de semmi sem lehető bennök, mi világozságot derithetne, csupán föld az egész”.³⁵ A kiszombori Király-halomról a „néphit azt tartja, hogy Vak Béla király pihenőhelye. Erre jártában azon helyen ütött sátrát, a dombot akkor készítették neki”.³⁶

A legtöbb legenda bizonyosan az elásott kincshez és e kincs kereséséhez fűződik. Alig

²⁷ Szűcs 2008. 55.; Szűcs 1977. 122–123.

²⁸ Szűcs 1977. 122.

²⁹ PALUGYAY 1855. 254.

³⁰ HAAN 1870. I. 192.

³¹ BEDE 2008. 50–51.

³² Szűcs 1977. 125.

³³ NAGY 1958. 2.

³⁴ SZEREMLEI I. 133.

³⁵ PESTY 1864.

³⁶ KISS 1997. 53.

akad olyan kisebb-nagyobb halom, mely ne keltette volna fel az emberek kíváncsiságát, ezért az évezredek során szinte mindbe beletúrta. „Sokan áskálják mai időben is ezen halmokat, úgy álmodozván, hogy azokban pénzt fognak találni; – lehet, hogy ha lentebb ásnák, az ezek alatt eltemetetteknek csontjaira akadhatnának.”³⁷ A nép a köröstarcsai „halmokat kincsrejtő helyeknek hívén; évenként Szent György nap éjjelén a’ babonás hit szerént rendszeren meg szokta ásni”.³⁸

Voltak hajdan jeles helyek: „érpartok, halmok, laponyagok. Ezek meg pénzt rejtjenek. A szegény réti nép képzeletét mindenkor foglalkoztatta a kincs – ami nincs. A hiedelem szerint azonban van, csak el van ásva. Keresték hát ezek a gazdátlant, mert a másé után hiába ácsingóztak. Avval tartják, hogy legtöbb kincs a török időkben került föld alá”.³⁹ „Igazán jól csak a régi bolyongó táltosok ismerték a földeket! Leginkább a rét rejtelméről szerettek beszélni. Azonban sok minden feledésbe merült már abból, amit ők hirdettek. De még így is nehéz lenne észben tartani azoknak a kis laponyagoknak és halmoknak a nevét [...], amelyeket megásásra érdemesnek tartottak. Nekik ugyanis megvolt az a hatalmuk, hogy az aranyat, ezüstöt, rezet és drágakövet, akármi-lyen mélységbe voltak is elásva, meglátták. Többnyire azt is tudták, hogy miképpen lehet azokat megszerezni.”⁴⁰ Csuba Ferenc sárréti táltos is ismerte a kincs kivételének tudományát. „Egyik híres szeghalmi familia neki köszönheti a gazdagságát, mert az elődjük az ő szavára ásta meg a Benehalmot egy zivataros, csúnya éjszakán.”⁴¹ Egy másik táltos „Szeghalmon a Turbuchalomban a török császárné drágamivű ékszereit látta [...]. Egy szép magyar katona ásta el ide, akit a fiatal császárné szabadított ki a rabságból”.⁴² „Egy füzesgyarmati gazdag kupec halálos ágyán árulta el, Sütötthalom oldalában van a pénze, délnek. De meghagyta, el ne felejtsek hétszer körüljárni, mert csak úgy vehetik ki.”⁴³

Általános az arannyal vagy pénzzel teli kecskét, kutyát mintázó kőszobor mondája. A szeghalmi „Balkányi-halmon valamikor volt egy kutyaállású kőszobor. Mivel nem ismerték annak jelentőségét, boronára helyezték nyomatéknak. Egyszer vasas-németek jártak ott, akik régiségeket gyűjtöttek. Amikor a zsákmánnyal megterhelve elindultak, ezt mondták: Hej, magyarok, ha tudátok volna, mi ez! Arany volt a belsejében!”⁴⁴ A Balkány-halomnak fennmaradt egy másik, szintén az elrejtett kincshez kapcsolódó története is: „a legenda szerint [...] dombján állt egykor a feketelovagok (baklovagok) rezidenciája. Oldalába töméntelen kincs van elásva, melyet hét vak-kandúrral, hét agyaras disznóval a gonosz lelkek fő-fő hadnagya: Cserni Jován őriz minden anyaszülte embertől. A ki ujhold éjszakáján az nap meghalt ember gúnyájába öltözködve ki megy a domb aljához, temetőből hozott galyból tüzet rak, a tűzbe hét macskaszemet s hét disznókörmöt vet s míg a galy ropog, a láng lobog ásni kezd, az a kincseket biztos megtalálja”.⁴⁵

A nagykamarási Botos-halmot, „ezt a legmagasabban fekvő pontot a nép képzelete üresen nem hagyhatta. A róla szóló legendákat még csak jobban megerősítette az a hatósági intézkedés, amely még akkor sem engedte a halmot rendes művelés alá venni, mikor már egész a lábáig mindenütt szántóföldek voltak. Így egészen természetes, hogy a kincskeresők annyival is inkább

³⁷ PALUGYAY 1855. 411.

³⁸ PESTY 1983. 76.

³⁹ SZŰCS 1992. 172–173.

⁴⁰ SZŰCS 2003. 258.

⁴¹ SZŰCS 2003. 177.

⁴² SZŰCS 2003. 258.

⁴³ SZŰCS 2003. 191.

⁴⁴ Implom József gyűjtését idézi MIKLYA 1979. 181.

⁴⁵ SZEGHALMI 1903. 3.

3. FOTÓ ❖ A Balkány-halom a Békés megyei Szeghalom környékén emelkedik ki a tájból

kísérleteztek a felbontásával, mert a szájhagyomány szerint a kóbor cigányok háromnapos kísérletezés után üstsámra vitték el belőle a kincset. A tanyák magyar, sváb és oláh lakossága ezeknek a meséknek felült s kísérleteztek az alagútba való behatolással, de mikor már a száját sikerült kibontani, lámpájukat a kitóduló szél eloltotta, s a kitóduló bűzhödt levegő miatt előre hatolni nem mertek”.⁴⁶

Legmagasabb kurgánunkról, a békésszentandrás Gödény-halomról is maradt fent kincsmonda. A legenda szerint a hirtelen meggazdagodott, tanító célzatú tréfáiról híres, csongrádi Báró Bagi József juhász a környéken legeltette nyáját, mikor pulija a halom oldalába lefiált. A kutya kis lyukat kotort, ahová korábban egy nagy rézüstben fenéig arany volt elrejtve. Ezt találta meg Bagi József a kutyája segítségével.⁴⁷ A török háborúk idején a szintén békésszentandrás Furugy-halomhoz „rejtette el vagyonkáját a falu népe. Nevét onnan vette, hogy oldalait sokat túrták-fúrták az ott talált érme, vas és rézreműek miatt”.⁴⁸

A dombegyházi Atilla-halom máig főszereplője a szájhagyományoknak. Pesty Frigyes gyűjtése is említi 1864-ből: „találtatik Santha Sándor dombegyházi birtokán azon halom keletnek; mely Atilla halmának nevezetik arról, mintha ebbe lett volna az eltemetve; temérdek ásások is látszanak rajta azonban Atilla koporsója meg nem találtatott”.⁴⁹

A nép bizonyos halmokon talált tárgyakkal égi eredetet és varázserőt tulajdonít. Például „a szeghalmiak a halmokból, de különösen a Kovács-halomból előkerülő kővésséket kígyóköveknek nevezik. Feltehetően megkövesült kígyóknak hiszik, és babonás hiedelmeket fűznek azok varázseréjéhez. Hívják még menykőnek, ménkőnek és magyarásván, hogy ahová a villám lecsap, ott ilyen kövek jönnek létre”.⁵⁰

⁴⁶ BANNER 1926. 141–142.

⁴⁷ SZÚCS 2008. 84.

⁴⁸ SZEGHALMI 1903. 5.

⁴⁹ PESTY 1983. 37.

⁵⁰ MIKLYA 1979. 182.

A nép számára érdekes régészeti leleteket, megfigyeléseket néha helyi kezdeményezésű „ásatások” szolgálták. Például Zsadányban a Szőlőskerti-dombot „merőleges irányban régi öregek (öreg Tar és Balogh) 1870-ben 4-5 m mélyen a tetejétől merőlegesen lefelé kíváncsiságból megásták. Két tégladarabot és egy [...] csontot találtak. Az oldalánál pedig szintén tégladarabokat és feketén égetett cserepeket”.⁵¹

Megtörtént esetet beszél el Bereczki Imre. A dévaványai Barcé-halom földjének elhordását egy kincslátomásnak köszönheti. „J. Erdős Mihály, vagy ahogy Ványán írták, »a mezítlábas botos«, azért hordatta a földjén levő hatalmas Barcéi halmot, mert kincset vélt benne találni. A fogadott napszámosok tudták ezt a számítását és hogy megtréfálják, emberi ürülékkel telt fazekat ástak a halomba, arany helyett abba markolt bele. A tulaj „biztosan sokat gondolkozott a földjén emelkedő hatalmas halom rendeltetéséről, mert egy álom adta meg a vállalkozáshoz a közvetlen lökést. A halomból kijött napfeljöttkor egy fehér lovas. Megkerülte a halmot nyugtról északnak, majd keletnek, s a déli oldalon vissza ment a halomba. Ő utána ment s látott ott ülni nagy karosszékekben egy hófehér szakállú embert. Nézett a felkelő nappal szemben és mosolygott. Mint J. Erdős mondta, ha találnak valamit annál jobb, ha nem akkor is megleli a számítását, mert a széthordott földdel megjavítja a földjét. 1935-ban és 1936-ban hónapokig hordta”, de korábban már „a J. Erdős előtti tulajdonos is hordott le a halomból vagy két métert”.⁵²

A táltoshagyományokkal vannak összefüggésben a nagy-sárréti sárkányokról szóló legendák. Ezekben a halmok is szerephez jutnak, merthogy a laponyagok belsejében, ásott üregekben szeretnek lakni e misztikus lények. „Ilyen lyukban fészkel a sárkánykígyó a füzesgyarmati Cséfa-pusztán is. Nyolcvan esztendőn felül lévő Békési Sándor gyermekkorából emlékszik rá, hogy ásóval, lapáttal mentek ki az emberek, még Szeghalomról is, és egy kis halmot egészen behánytak ebbe az odúba. De nem értek célt vele, mert azután meg a Kátasarokban, a Korhányhalom tetején bujt ki a sárkány. Azt mondták, olyan feje volt, mint a lónak, csak ötször-hatszorta hosszabb. Még sörénye is volt s úgy hányta-vetette jobbra, balra. Sokan féltek tőle. A Cséfán járt emberek megölt kakast akasztottak ki a falu szélén egy fára.”⁵³ „Elődeink hiedelme szerint tejjel lehetett csillapítani

4. FOTÓ „A halomból kijött napfeljöttkor egy fehér lovas. Megkerülte a halmot nyugtról északnak, majd keletnek, s a déli oldalon vissza ment a halomba.” ❖ A Barcé-halom Dévaványa (Békés megye) mellett emlékeztet a régmúlt időkre

⁵¹ KÖRÖSMENTI NAGY 1994. 27.

⁵² BEREZKI 1968. 183–184.

⁵³ SZŰCS 2003. 251.

5. FOTÓ *„Ott van egy hármashalom. Annak a tetején van egy fészület. Oda térdel a két győztes, ott fognak imádkozni annál a fészületnél, és ott még egy harc lösz...” ❖ Legendák kelnek életre, ha a Csongrád megyei Ludas-halom (Derekegyház, Mindszent, Szegvár) múltját kutatjuk*

a sárkány mérge. A Ritkaborz egyik laponyagjában ugyanis szintén sárkány lakott. Barlangja lyukából messzire hallatszott a szuszogása, éjszakának idején pedig a Zsombokakolig feltetszett a belőle kiáradó kék meg veres világosság. Az ecsegi gulyások tejet öntöttek bele. Nem is vallottak semmi kárt. Viszont a szomszédos határokról – Magyarkáról, Karahátról – zimankós éjszakákon egyre-másra tűntek el a bogárszarvú szép tehének.”⁵⁴

A szegedi nagytáj jóvendőmondó táltosa, a Teknyőkaparó jóslata a Mindszent, Szegvár és Derekegyház hármashatárán álló Ludas-halmot említi. A látomás szerint lesz a világ végezetén egy nagy háború, melynek lesz egy végső csatája, a két ellenséges fél pedig – mint táltosok – a halmon küzdenek majd meg egymással. *„Az utolsó csata színhelyét Derekegyháza határába tötte. Derekegyháza határába van Ördögös. Ott van egy hármashalom. Annak a tetején van egy fészület. Oda térdel a két győztes, ott fognak imádkozni annál a fészületnél, és ott még egy harc lösz, de hogy melyik győz, azt a Teknyőkaparó se tudta mögmondani.”⁵⁵*

A kincsmondák mellett a boszorkányokhoz kapcsolódó mondák lehelők fel még nagy számban. A halmok jeles alkalmakkor – Luca-nap körül vagy boszorkányszombatokon – gyűléseknek adnak otthont, itt mulatoznak és fundálják ki gonosz terveiket a boszorkányok. Egykor a szeghalmi, *„Turbuchalomnál állt a Babák-fája. Erről is rossz hírek szállingóztak. Azt rebesgették, hogy bizonyos éjszakákon boszorkányok gyűléseznek alatta, s ide járnak ki velük való szövetekezésre némely elhíresedett bábák Szeghalomról, Gyarmatról meg Ványáról. Itt hányták-vetették meg, kit hogyan lehetne megrontani [...]. Amikor pedig mindezt kedvük szerint megtárgyalták, dudaszó mellett dáriidót csaptak, körbe-karikába fogózva táncoltak.”⁵⁶* *„Szarvas és Szentes közt a Reketytyés-tótól a Terehalmon túlig nagy nádasok terjengtek ezelőtt. Az ecseri templom iránt, beljebb, volt egy kis domb, ezt is jeles-helynek tartotta a határbeli nép. Ezen is boszorkányok gyülekeztek*

⁵⁴ Szűcs 1977. 302–303.

⁵⁵ POLNER 2001. 138.

⁵⁶ Szűcs 1977. 304–305.

hetednaponként. Valami világosság gyulladt ki ilyenkor, amely a kajáni tanyáig feltetszett, meg a Mucsi-hátra. De ahogy mentek hozzá közelebb-közelebb, úgy halványodott elfelé.”⁵⁷ A battonyai Balta-kereszt-halmon egyesek „szerint esténként, éjszakánként fekete macskát és fehér ruhás alakokat lehet” látni,⁵⁸ a szentesi Kántor-halom tetején pedig hétévente lámpás gyullad.⁵⁹

A békési Lapos-dombnál is megfordultak boszorkányok. Így vall 1717-ben egy perben Fazekas Gebei István tanú Sánta János ellen, akit azzal vádoltak meg, hogy a boszorkányok zászlótartója volt a gyűléseiken. „Megyeri Györgynek harmadéve pástora voltam, a megyeri reteken öröttem a disznókat. Ott megbetegedtem s harmadnapig fekéüdtem. Egy éjszaka csak felvernek engemet a boszorkányok. Egyik közülök megnyergel s lovának elviszen. De a ki rajtam ült, azt nem ismertem. Es messze sokat hordoztak, mikor visszahoztak a Laposdombjánál, mely Dobozon innen van, eszrevettem magam s ugyanakkor ki is török a lábam s a Laposdombjánál csak ott akarnak hagyni; de megint csak felvettek s a hol fekéüdtem, oda visszatettek. Ugyanakkor a kötőmadzagom el is vészett s azóta is oda vagyon. Akkor láttam Sánta Jánost köztök, hogy zászlótartó volt. Az en lábamnak pedig azelőtt semmi baja sem volt. A száramat úgy elrángatták, hogy sokáig alig gyógyult meg bele”.⁶⁰

A boszorkányosság emlékét őrzi az a legenda is, miszerint az e tájon hajdan gyakran megforduló Rózsa Sándor, mikor üldözőbe vették a csendőrök, a mindszeinti Ludas-halomhoz érve rendszerint elhajított egy fekete macskát, mire azok – ijedtükben – abbahagyták az üldözést.

A békési Égető-halom „névét onnan vette, hogy hajdan itt égették a boszorkányokat”,⁶¹ de ősi áldozó hely is volt: „sok ezer év előtt itt voltak fölállítva a pogányok köoltárai; itt állt a halom, tetejében lobogott a szent máglya tüze, melyet meg-meg legyintett a hajnali szellő s vitte az áldozat füstjét föl, föl a magosba, a hadak istene elé”.⁶²

A békési határnak más híres helye is van, jelesül a Bódisné halma.⁶³ „A legenda szerint a névadó Bódizs Jánosné, az utolsó békési boszorkány, akit 71 évesen ezen a halmon égettek el 1645. május 28-án. Bűne az volt, hogy egy bizonyos kő hatására, amelyet a szájába bevett, tojást tudott tojni. Az akkori bíró, Szabó István uram is kipróbálta a követ tanácsbeli embereivel együtt, s bizony mindegyik tojást tojt Bódisné követől.”⁶⁴ „A dolog vége az lett, hogy az öreg Bódisznét, mivel magatojta tojással tartotta az előjáróságot és egyéb ehhez hasonlatos istentelenséget vitt véghez, mint nyilvánvaló boszorkányt, egy halom tetején megégették. Ezt a békési halmot máig Bódiszné-halmának hívják. Ez is jeles hely volt.”⁶⁵ De ezzel a történetnek még nincs vége. „Sötét, csillagtalan éjszakákon apró lidérczlángocskák tánczolnak a halom körül. Azt mondják: Bódiné parázs szemétől, átkos kezétől megrontottak tisztuló lelkei. Olykor panaszos, fájdalmas sóhajtáshoz hasonló hangokat hoz az éji szél. Azt mondják: Bódiné gonosz lelke kínlódik az örök tűz ösvényeiben. Ha ilyenkor akadna ember, ki fel merne menni a halom tetejébe s ott elmondaná az elkárhozottak imáját; ...örökre megszűnnék a lángok tánczolása, az éji szél fájdalmas, panaszos zúgása a halom körül.”⁶⁶

⁵⁷ SZÜCS 2008. 63.

⁵⁸ HÉVVÍZI 2006. 350.

⁵⁹ BEDE 2008. 48.

⁶⁰ OLÁH 1888.

⁶¹ HAAN 1878.

⁶² SZEGHALMI 1903. 5.

⁶³ A halomhoz fűződő, széles körben ismert mondát többen feldolgozták: KRUPA 1977; SZÜCS 1977. 220–225.; SZÜCS 1992. 171–172.; SZÜCS 2003. 182–183., 189–190.; SZÜCS 2008. 63–66.; DURKÓ 2006. 9.

⁶⁴ SZELEKOVSKY 1999. 21.

⁶⁵ SZÜCS 2003. 190.

⁶⁶ SZEGHALMI 1903. 5.

De nem csak a boszorkányok, hanem a rossz életű pusztai betyárok közül is sokan a halmonokon végeztek be földi pályafutásukat. A makói Marsi-halmon az 1860-as években a Marsi Pista nevű betyárt, a Nagy István-halmon pedig Nagy Pistát akasztották fel.⁶⁷ A tótkomlói Kaparási-csárda a „Hármas halmon állott, az 1900-as évek táján bontották le. Szájhagyomány szerint ebben a csárdában lőtték agyon a pandurok Bogár Imrét, aki a környék leghíresebb betyárja volt a XIX. század második felében”.⁶⁸

A régi hiedelmek és a halomba temetkezés szokásának továbbéléséről tanúskodik a leírás az öföldaéki Ágoston-halomról. A földéaki földbirtokos, „Návay Ágoston az 1845-ös árvíz után »Isteni sugallatra« hogy többet ne legyen árvíz ezen a területen a legszebb fekete lovát teljesen felszerszámozva élve, álló helyzetben eltemette és ez egy hatalmas halmot alkotva ma is megvan”.⁶⁹

A népi névmagyarázatoknak se szeri, se száma, itt azonban csak néhány hódmezővásárhelyi példát említünk. A Tancos-halom – Pesty Frigyes gyűjtése szerint – „a makói uton van, a Vásárhely-Makói utnak épen középpontja. Hajdan szokásban volt, hogy itt a Makóról hozott menyasszonyokat megtáncoltatták”.⁷⁰ A kardoskúti Búcsú-halmon „a búcsújárók megpihentek”.⁷¹ A Rózsás-halom állítólag „Rózsa Sándornak és társainak volt [...] a búvóhelye”.⁷² A Kenyérváró-halom nevét „onnan kapta, hogy régen a jóval magasabb halom tetejéről nézték a pásztorok, hogy hozzák-e a városból a kenyeret, az ennivalót”.⁷³

A mondákat, hagyományokat, hiedelmeket még hosszasan lehetne idézni, de talán ennyiből is kiolvasható, milyen gazdag és színes a Közép-Tiszántúl halmaihoz ezer szállal fűződő népi legendárium. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁN ALADÁR (1915): A kincskeresés a néphitben. *Ethnographia* 26. évf. 28–40., 86–93.
- BANNER JÁNOS (1926): A nagykamarási leletek. – Die funde von Nagykamarás. *Dolgozatok*, 2. évf. 136–143.
- BEDE ÁDÁM (2008): Szentesi halmái. – Mounds of Szentes. *Szentesi Műhely Füzetek* 10. Szentes, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára. <http://mek.oszk.hu/07900/07926/> Hozzáférés: 2014. március 14.
- BEDE ÁDÁM (2009): Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről. – Account of mound survey in 2007 in the parts of Csongrád county belonging to the Körös-Maros National Park Directorate. *Crisicum* 5. sz. 7–27.
- BEDE ÁDÁM (2010): Beszámoló a Csanádi-hát halmainak felméréséről. – Account of mound survey in East Csanád (Békés County, Hungary). *Crisicum* 6. sz. 7–31.
- BEDE ÁDÁM (2011): Beszámoló a Békési-hát halmainak felméréséről. – Report of mound survey in the Central Békés region (Békés County, Hungary). *Crisicum* 7. sz. 7–33.
- BEDE ÁDÁM (2012): Beszámoló a Békés megyei Kis-Sárrét halmainak felméréséről. – Report on the survey of the mounds of the Kis-Sárrét in Békés County. In Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010. – Archaeological Investigations in Hungary 2010*. Budapest, 2012, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum. 55–73.

⁶⁷ INCZEFI 1970. 202., 206.

⁶⁸ TÁBORI 1957. 76.

⁶⁹ WÁGNER 1966. 3.

⁷⁰ PESTY 1864; SZEREMLEI I. 143.

⁷¹ HAJDÚ 1975. 98.

⁷² BODNÁR 1983. 159.

⁷³ BODNÁR 1983. 93.

- BEDE ÁDÁM (2014): Beszámoló a Békés megyei Nagy-Sárrét halmainak felméréséről. – Report on the survey of the mounds of the Kis-Sárrét in Békés County. *Crisicum* 8. sz. Sajtó alatt.
- BIHARI ANNA (összeállította) (1980): Magyar hiedelemmonda katalógus. – A catalogue of Hungarian folk belief legends. *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 6. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- BODNÁR BÉLA: (1983): Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. (Sajtó alá rendezte Szabó József.) *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 7. Szeged, Csongrád megyei Levéltár.
- DANI JÁNOS – HORVÁTH TÜNDE (2012): Őskori kurgánok a magyar Alföldön. A Gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során. Áttekintés és revízió. Budapest, Archaeolingua Alapítvány.
- DIÓSZEGI VILMOS – DOBOS ILONA – NAGY ILONA (1980): kincs. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Budapest, Akadémiai Kiadó. 197–198.
- DOMOKOS Zsuzsanna (1982): Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei. In Szabó Ferenc (szerk.): *Vésztő története*. Vésztő, Nagyközségi Tanács, második kiadás. 371–420.
- DURKÓ ANTAL (2006): *A megfejt kútágas. Békési boszorkányok, táltosok, vajásokos csodás cselekedetei*. Békési Téka 34. Békés, Békés Városi Jantyik Mátyás Múzeum. 7–42.
- ECSÉDY ISTVÁN (1977): A Szeghalom vidéki halmokról. *Békési Élet* 12. évf. 159–166.
- HAAN LAJOS (1870): *Békés vármegye hajdana. I. Történelmi rész. II. Oklevéltári rész.* – *Diplomatarium Békessiense*. Pest, Lauffer Vilmos tulajdona.
- HAAN LAJOS (1878): A békésmegyei muzeumi néhány érdekesebb agyag, ércz, kő és csontneműek ismertetése. A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1876–1877. 3. évf. 48–58. ek.bmk.hu/?docId=549 Hozzáférés: 2014. március 14.
- HAJDÚ MIHÁLY (1975): *A Vásárhelyi-pusztta helynevei.* – *The geographical names of the Pusztta*. In Nagy Gyula: *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. 71–118.
- HÉVÍZI SÁNDOR (2006): Battonya helynevei. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 8. sz. 343–357.
- INCZEFI GÉZA (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Nyelvészeti Tanulmányok 14. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS MÁRIA HORTENSIA (1997): *Kiszombor története. (Falutanulmány)*. Csanádvármegyei Könyvtár 35. Makó, 1940, szerzői magánkiadás. Hasonmás kiadása: Szirbik Miklós Társaság Füzetei 6. Makó, Kiszombor Község Önkormányzata.
- KOVÁCS BÉLA (1993): *Ugra története*. Hely nélkül [Biharugra], évszám nélkül [1993], Biharugra Község Önkormányzata.
- KÖRÖSMENTI NAGY LAJOS (1994): *Zsadány népelete*. Zsadány, Zsadány Község Önkormányzata.
- KRUPA ANDRÁS (1977): A Bódisné-monda mai Békés megyei változatai. *Békési Élet* 12. évf. 167–178.
- KRUPA ANDRÁS (1981): *Újkígyósi mondák és igaz történetek*. Békéscsaba, Békés megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya.
- LICHTNER GÁSPÁR (1882): A h.-m.-vásárhelyi kath. plebánia története. *Vásárhelyi Közlöny* 14. évf. 14–15., 17–18. sz.
- MIKLYA JENŐ (1979): Szeghalom történeti mondái. In: Miklya Jenő – Szabó Ferenc (szerk.): *Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok*. Szeghalom, Szeghalom Nagyközség Tanácsa. 163–190.
- MÓDY GYÖRGY (1975): Néphagyomány és helytörténet. A népi tudás és a valóság kapcsolatának folklorisztikai vizsgálatához. – *Volkstradition und lokalesgeschichte. Zur folkloristischen untersuchung des verhältnisses zwischen den volkskenntnissen und der wirklichkeit*. *Déri Múzeum Évkönyve* 1974. 645–678.
- MRT 6: ECSÉDY ISTVÁN – KOVÁCS LÁSZLÓ – MARÁZ BORBÁLA – TORMA ISTVÁN (1982): *Békés megye régészeti topográfija IV/1. A szeghalmi járás*. Magyarország régészeti topográfija 6. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- OLÁH GYÖRGY (1888): *A boszorkány perek Békésvármegyében*. Mivelődés történelmi vázlatok a mult századból. *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve*. 1886–1887. 13. évf. 30–161.

- PALUGYAY IMRE (ifj.) (1855): *Magyarország történeti, földrajzi s állami legujabb leírása. IV. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- PESTY FRIGYES: Jankovich B. Dénes (közézetesi) (1983): *Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Pesty Frigyes helynévtárából*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11. Békéscsaba, Békés megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága.
- PETRÁK-KRÓNKA: Takács Edit (közreadja) (1997): *Petrák-krónika "mélis Szentes városának a legrégebbi időktől valló történetét... foglalja magában"*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 25. Szentes–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- POLNER ZOLTÁN (2001): *Csillagok tornácán. Táltosok, boszorkányok, hetvenkedők. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 29.* – A Tisza Hangja 110. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Bába és Társai Kiadó.
- SZABÓ FERENCNÉ – SZABÓ ISTVÁN (1983): Békés földrajzi nevei. In: Dankó Imre (szerk.): *Békés város néprajza*. Hely nélkül [Békés], Békés Város Tanácsa. 93–177.
- SZELEKOVSKY LÁSZLÓ (1999): *Békés megye kunhalmi*. Békéscsaba, Körös-Maros Nemzeti Parkért Egyesület.
- SZEREMLEI SAMU (2004): *Hód-Mező-Vásárhely története. I–V*. Hódmezővásárhely, 1900–1913, a város közönsége. Hasonmáskiadása: Hódmezővásárhely, Kálvin Könyvesbolt.
- SZÜCS SÁNDOR (1977): *Régi magyar vízivilág*. Budapest, Magvető Kiadó.
- SZÜCS SÁNDOR (1992): *A régi Sárrét világa*. Budapest, Fekete Sas Kiadó, második kiadás.
- SZÜCS SÁNDOR (2003): *A puszta utolsó krónikása*. Alföldi Könyvtéka 1. Túrkeve, Finta Múzeumért Alapítvány.
- SZÜCS SÁNDOR (2008): *Békési históriák*. In: Alföldi históriák. Alföldi könyvek 8. Karcag–Túrkeve, 2008, Beklen a Nagykunsági Civil Társadalomért Alapítvány. 49–88.; vagy: Uő: *Békési históriák*. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 6. Gyula, 1959 [Erkel Ferenc Múzeum].
- TÁBORI GYÖRGY (1957): Tótkomlós földrajzi nevei. *Körös népe* 2. évf. 71–84.

KÉZIRATOS ADATTÁRI GYŰJTÉSEK

- Rövidítés NM EA: a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára.
- BERECZKI IMRE (1968): *Történeti hagyományok a Sebes Körös és a Berettyó mellett*. I–VI. Kézirat, Dévaványa, NM EA 15823.
- FARKAS IRÉN (1976): *Székkutas és környéke földrajzi nevei*. Kézirat, Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára 618–76.; NM EA 19243.
- KÁRNYÁ CZKI ILONA (1969): *Adalékok a dobozi nevek világához*. Kézirat, Gyula, NM EA 16251.
- NAGY LAJOS (1958): *Dombok, folyók, erek, tavak, kutak*. Kézirat, Zsadány, NM EA 10124.
- PELLE FERENC (1981): *Kevermes község és határának földrajzi nevei és azok rövid története*. Kézirat, NM EA 21428.
- PESTY FRIGYES (1864): *Csongrád vármegye*. Kéziratos helynévgyűjtemény, Országos Széchényi Könyvtár, FM 1 52 – Fol. 1114/14.1.; Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, mikrofilmtár, I. 29.
- SZEGHALMI GYULA (1903): *Helynevekhez fűződő mondák Békés vármegyében*. Kézirat, Szeghalom, NM EA 1281.
- SZUROMI JÁNOSNÉ (1978): *Szarvas határának és belterületének helynevei*. Kézirat, Szarvas, NM EA 19933.
- WÁGNER ÁGNES (1966): *Egy falu határainak és belterületeinek elnevezése*. Kézirat, NM EA 14565.